

Häzirki döwürde Türkmenistan sanly tehnologiýalaryň çygryndaky bütindünýä ösüş meýillerine sezewaz bolýar. Ýurdumyzda maglumat ulgamynyň howpsuzlygyny üpjün etmek boýunça «Türkmenaragatnaşyk» agentliginiň düzüminde **“kiberhowpsuzlyk”** gullugy döredildi. Kiberhowpsuzlyk - ulgamlary, torlary we programmalary sanly hüjümlerden goramaga gönükdirilen iş bolup durýar. Tazededen döreyän we kämilleşýän howplardan goranmagyň umumy analizini **kiberhowpsuzlyk** düşünjesi bilen beýan etmeklik bolar.

Kiberhowpsuzlyk näme?

Kiberhowpsuzlyk (käwagt kompýuter howpsuzlygy diýilýär) kompýuterleri, serwerleri, ykjam enjamlary, elektron ulgamlary, torlary we maglumatlary zyýanly hüjümlerden goramak üçin usullaryň we tejribeleriň ýygynydyr. Kiberhowpsuzlyk kibergiňişlikde goragyň üpjünçiligine ugrukdyrylan bolmaly. Şonuň üçin hem kiberhowpsuzlyk meselesiniň derňewi üçin esasy düşünje **kibergiňişlik** düşünjesi bolup durýar.

Kibergiňişlik näme - bu tehnologiýa enjamlaryň we tor baglanyşyklaryň üsti bilen adamlaryň, programma üpjünçilikleriň, internet hyzmatlaryň özara täsiri netijesinde ýüze çykýan hiç hili fiziki şekilde bar bolmadyk çylşyrymly gurşawdyr.

Kiberhowpsuzlyk boýunça maksatnama Beýik Brintaniýa hünarmenleri tarapyndan şeýle kesgitlenýär:

- tor we sifrli görnüşdäki islendik iş görnüşi, munuň içine maglumat (information) mazmunlary we sirfly torlaryň üsti bilen amala aşyrylýan hereketler degişlidir.

Bu kesgitlemäniň köpdürlüliginde, kibergiňişligiň IKT infrastrukturasy bilen arabaglanşygynyň takyk görkezilmeginde, esasy üns tehnologiýalara berilmän bu tehnologiýalary ulanýan adamlara berilýär.

Esasy zatlaryň biri, kibergiňişligiň esasy mazmuny sanly maglumat resurslaryny we IKT infrastrukturasy ulanýan ulanyjylaryň alyp barýan işlerinde jemlenýär.

Kiberhowpsuzlyk düşünjesi örän köptaraply we şonuň üçin bu düşünjäni kesgitlemek örän kyn we çylşyrymly. Bu babatda örän köp dürli düşünjeler we garaýyşlar bar.

Kiber howplaryň görnüşleri.

Kiberhowpsuzlyk howplaryň üç görnüşine garsy göreşýär:

1. Bir ýa-da birnäçe hüjümçi, işini bozmak ýa-da maliýe gazanmak we bir sistema hüjüm

etmek maksady bilen guralan kiberjenaýatçylyk hereketleri.

2. Kiber hüjümi - esasan syýasy häsiýetli maglumat ýygnamaga gönükdirilen hereketler.

3. Kiber terrorçylygy - gorkyny ýa-da howsala döretmek üçin elektron ulgamlary durnuksyzlaşdyrmaga gönükdirilen hereketler.

Kiberhowpsuzlyk gurallary (howpsuzlyk programma üpjünçiligi) ahyrky ulanyjylary we enjamlaryny goramaga nähili kömek edýär?

Howpsuzlyk gurallary *e-poçta*, faýllary we beýleki duýgur maglumatlary şifrlemek üçin kriptografiki protokollary ulanýar. Bu mehanizm kiber jenaýatçylaryň ogurlanmagyna, saklanmagyna ýa-da maglumatlara girmeginiň önüni alýar.

Ahyrky ulanyjyny goramak çözümleri enjamlaryny zyýanly kod, karantin zyýanly programma üpjünçiligi üçin gözden geçirýär, soňra bolsa ulgamdan aýyrýar. Bu programmalar Master Boot Record (MBR) -da gizlenen zyýanly kody tapyp we aýyryp biler we gaty diskdäki maglumatlary şifrläp ýa-da düýbünden pozup biler. Gorag gurallary zyýanly programmalary hakyky wagtda ýüze çykarýar, köpüsi ýewropiki we özüni alyp baryş derňewini ulanýar - zyýanly programma üpjünçiliginiň hereketlerine we koduna gözegçilik edýärler. Bu **polimorf** we **metamorf** zyýanly programma üpjünçiligine - gurluşyny üýtgedip biljek wiruslara we Troýanlara garşy göreşmäge kömek edýär. Howpsuzlyk gurallary, özüni alyp barsyny seljermek we howplaryň täze çeşmelerini has gowy tanamagy öwrenmek üçin potensial zyýanly programma üpjünçiligini ýörite wirtual gurşawda (ulanyjy torundan uzakda) izolirlenmäge ukyplydyr. Kiberhowpsuzlyk hünärmenleri täze howplary gözleýärler we derňeýärler, soňra bolsa olara garşy göreşmegiň usullaryny ösdürýärler. Işgärlere howpsuzlyk programma üpjünçiligini nädip dogry ulanmalydygyny öwretmek möhümdir. Gorag enjamlarynyň netijeli işlemegi üçin elmydama açyk we hemişe täzelenmeli.

Hüjümlerden nädip goranmaly:

Kiberhowpsuzlyk boýunça peýdaly maslahatlar.

Ine, kompaniýanyňyzy we işgärlerini kiberhowplardan nädip goramalydygy barada birnäçe maslahat.

1. Programma üpjünçiligiňizi we operasiýa ulgamyňyzy täzeläň. Täze programma üpjünçiligi bilen iň täze howpsuzlyk düzedişlerini alarsyňyz.

2. Wirusa garşy programma üpjünçiligini ulanyň. **“Kasperski Total Security”** ýaly howpsuzlyk çözümleri howplary ýüze çykarmaga we ýok etmäge kömek edip biler. Inň ýokary howpsuzlyk üçin programma üpjünçiligiňizi zygiderli täzeläň.
3. Güýçli parollary ulanyň. Saýlamak ýa-da çaklamak aňsat bolan kombinasiýalary ulanmaň.
4. Näbelli iberijilerden **e-poçta** goşundylaryny açmaň - zyýanly programma üpjünçiligine ýokaşyp bilerler.
5. Näbelli iberijilerden ýa-da näbelli **web** sahypalaryndan poçta bilen alnan baglanyşyklary yzarlamaň - bu zyýanly programma üpjünçiligini ýaýratmagyň adaty usullaryndan biridir.
6. Jemgyýetçilik ýerlerinde goralmadyk **Wi-Fi** torlaryndan gaça duruň - bu ýerde **“Man-in-Middle”** hüjümlerine sezewar bolup bilersiňiz.

Maýa AZADOWA
Türkmenistanyň Döwlet
energetika institutynyň talyby